

RUTHENERNA

Lubomir D u r o v i ć

1.0. Vi kan starta denna framställning med två ord från slavistikens gängse ordförråd: det västerländska *Ruthener, Rutheni, Ruthenians* etc och det ryska *Русь*. Ingetdera kan översättas - vare sig Rutheni till ryska eller Русь till västerländska språk. Jag vill visa att bakom denna oöversättlighet ligger en nästan 500-årig kamp om Centraleuropas östra gräns - eller om Östeuropas västra, där termerna *Centraleuropa* och *Osteuropa* står för de två delar av den kristna världen som blev till genom "filioque" och den stora schismen 1054 - en kamp som i olika former fortsätter ännu i våra dagar, då de kristna rötterna sedan länge är glömda. Förändringarna i ordet *Rutbenus'* betydelse återspeglar de territoriella förändringar som Moskvastatens existens och ideologi tvingade fram för att förverkliga parollen (*великий князь* etc) *вся Руси* - som i sin tur är en fortsättning av Bysantiums kamp för kristendomens enhet.

2.1. Русь (Rus') och adjektivet русский (med skiftande ortografi) är en benämning som bara aningslösa nybörjare i Väst återger som "Ryssland, Russia". Om vi bortser från problemet med varjagerna och norrmannteorin, används på ryska det kollektiva substantivet Русь som benämning på hela befolkningen av grekisk ritus och dess territorium i Östeuropa (jfr. *Святая Русь*): bara gränsen mot söder (Moldavien) kan vara diskutabel. Så finns det under olika perioder inte bara territorier som heter Великая och Малая, Белая och Черная Русь, utan även Литовская Русь, Червоная Русь, Угорска(я) och Подкарпатская eller підкарпатська Русь. Adjektivet "рус(с)кий" i olika ortografisk skenad, t ex i Ortsnamn, förekommer som derivat från Русь både på områden där man kallar sig русский, och på områden, där man kallar sig Rusyn eller Rusnak: i Östra Slovakien finns på den etnografiska gränsen ca 14 byar som Ruská, Ruská Bystrá, Ruská Kajňa, Ruská Nová Ves, Ruská Poruba, Ruská Vol'a, Ruské Pekl'aný, Ruský Hrabovec, Ruský Krňčov, Ruský Potok, i Jugoslavien finns Ruski Krstur (jfr. наш руски народ у Зугославији).

De flesta bibliotekarier klarar inte skillnaden mellan "грамматика русского языка" och "русского языка". Ryska emigrerade professorer i Tjeckoslovakien protesterade på 1920- och 30-talet mot användningen av

adj. rusynsky, med motiveringen att det är konstgjort, att bara русский, руськи, ruský kan existera.

Vikten och vidden av begreppet Русь ser man på Moskvametropolitens och sedermera Moskvastorfurstens titel всея Руси som antogs 1458 (metropolit) och 1500 (storfurste): titeln signalerade att hela Rus' territorium tillhör - åtminstone idémässigt - Moskvahärskaren och Moskvametropoliten, senare patriarken.

II .2 Förverkligandet av detta ideologiska, d . v . s . även politiska "program" återspeglas i betydelsen av ordet Rut(h)eni och dess ekvivalenter.

A. Namnet Ruteni är - som Unbegaun (1969,129ff.) dokumenterade - en användning av namnet på en keltisk stam (hos Caesar), som blev "ledigt" som beteckning på ett nytt folk - Östslaver, Русь - som dök upp ur det obekanta. Det påträffas f f g 1089, bland andra namn som Rusci, Rusi, Ruzi, Rugi, Rustia,, Ruzia ... (Unbegaun 1969, 129-130). Det hade en tendens att bli ryssarnas (= Rus') officiella latinska namn (cf. Закарпаття, Podkarpatskå Rus = Marchia Rutenorum 1177), även om det egentligen hade en vidare betydelse och användes även för Rügen och för andra slaver.

B. Efter Kiev-statens fall hamnade en del av Rus' under tatarerna och en annan del i Litauen som i personalunion med Polen (1386) utvecklades till den andra stat, där ryskan blev det officiella språket - men utanför Moskvastaten och potentiellt även utanför Moskvametropolitens räckvidd (jfr. den bittra kampen mot serben och den "oäkta" Kievmetropoliten Grigorij Camblak [1458]).

Ungefär från denna tid börjar termen Ruthenus stå i opposition till Moscovita/-ae och betecknar på latin det Rus' som är under icke-ortodoxa härskare, dvs både i Litauen (utan skillnad mellan Vitryssland och Lill-Ryssland) och i Ungern (Marchia Rutenorum). Ruthenus har här ingen ekvivalent vare sig på eget eller på något annat slaviskt språk. Rutheni är fortfarande Rus', rus(s)kij likaväl som moskoviterna är det. Så skriver Francisk Skoryna från Polock år 1517: "абы братия моя Русь могли лепей розумети" (Мечковская 1989, 245), även om hans västryska språk nu skiljer sig från det moskovitiska. Som vi erfar från en latinsk beskrivning (Guagnini på 1500-talet, jfr. Unbegaun 1969, 134): "Moschovitae a Ruthenis aliquantulum, Rutheni a Polonis et Masovitis ab invicem idiomatis expressione ... différent, ... ita ut sese intelligere difficile possint" (Unbegaun 1969, 134). Ruthenernas språk kallas fortfarande även

maximalt officiellt, i den Litauiska statuten 1588, *ruski*: "... писаръ земь-ский маеть по руску литерами и словы рускими вси листы ... писати" (Мечковская 1989, 249).

Nutida vitryska och ukrainska arbeten använder redan om denna period - t ex om Beryndas eller Smotrickijs språk - beteckningen *forvitrysk*, *ukrainsk*, men det är en anakronistisk användning. En annan - även den anakronistisk - finns i utgåvan av Uževičs handskriftsgrammatik från 1643 (Kiev 1970), då *Ruthenus* översätts till ukrainska som *Русин* (*Rusyn*). *Rusyn* blev ekvivalent till *Ruthenus* först senare, i Galizien (jfr. nedan).

Visst hade Rus', västryssar i Litauen resp. i Rzeczpospolita inte status som natio - som på den tiden innebär identifikation med en existerande stat, inte med ett folkslag eller ett språk: så betecknar sig, t ex poeten Orzeszkowski av östslaviskt ursprung, som "natione Polonus, gente Ruthenus".

Detta västryska språk, ett östslaviskt språk med en mängd polonis-mer, användes i Litauen/Rzeczpospolita för vissa icke-kyrkliga ändamål parallellt med latinet och kyrkslaviskan, liksom polskan användes parallellt med latinet på de polska territorierna. Det kallas i dag i den språkvetenskapliga litteraturen *prosta mova* "enkelt språk", för att undvika missvisande homonymer - men själva kallade de sitt språk *ruski(j)* (jfr. Beryndas *Lexikon slaveno-rosskij*). *Prosta mova* i Rzeczpospolita blev på 1700-talet modell för det sekulariserade ryska standardspråket under tsar Peter.

Efter Lublin-unionen 1569 (då Polen och Litauen blev en integrerad stat Rzeczpospolita Polska) uppspaltades här den ortodoxa kyrkan, och en ny, "uniatisk" kyrka uppstod genom den sk Brest-unionen 1596. Den unia-tiska (grekisk-katolska, nyligen även kallad "ukrainsk-katolska") kyrkan erkänner påven som sitt överhuvud, men bevarar den östra ("grekiska") riten. Uniatismen har ofta, men oriktigt, uppfattats som den kyrkliga motsvarigheten till det etniska begreppet "Rutheni". Uniatismen har alltid fördömts av den moskovitiska ortodoxin och förföljts överallt, där ruthener-na hamnat på territorier under Moskvas politiska makt.

C. Med det lillryska (Chmel'nyc'kyj och kosackerna) upproret mot Polen 1648-1654 började Polens förfall, och Moskvas expansion mot väst fortsatte: den kulminerade 5 att Rzeczpospolita 1772 delades och dess sydöstra del

Halyć/Galizien med övervägande ruthensk befolkning i sin östra del blev en del av Österrike. Resten tillföll Ryssland och Preussen.

Nu kallade Österrike officiellt Galiziens östslaviska befolkning (orto-doxer och uniater) för *Rutbenen* och detta ords översättning till ruthenernas eget språk blev *rusyn*. Rusyner (= Ruthener) blev en godkänd nationalitet, annan än die Russen, Polen etc. *Rusyn* är ett i denna användning konstgjort ord, eftersom befolkningen mest kallade sig pravoslavnye (orto-doxer), kanske *Rusnacy*, eller inte hade någon generell benämning för sig själva, utan kallade sig efter regioner *Lemky*, *Bojky*, *Huculy* osv. Men namnet *Rusyn*, adj. *rusky*, blev accepterat officiellt i Österrike-Ungern, och efter dettas sönderfall 1918 i Tjeckoslovakien som *Rusin*.

1700-talets andra hälft var ödesdiger inte bara för Polen, utan också för de ruthener (lillryssar) som efter Perejaslav-rådslaget kom under Ryssland. Efter Poltava-nederlaget fortsatte en viss tid den lillryska adeln att ha en viss autonomi i sitt "hetmanat" (*Hetmanščyna*) med den Litauiska statuten som någorlunda de facto accepterad kodex. Men när de försökte få denna officiellt godkänd av Katarina II, upplöste hon Hetmanščyna och integrerade landet helt med Ryssland. Den lillryska adeln accepterade då att bli r y s k a *dvorjane* (adelsmän), städerna förlorade så småningom sina gamla rättigheter, *prosta mova* försvann snabbt, och alla de nyvunna Rus'-territorierna russifierades. Någon rysk ekvivalent till *Rutheni* behövdes ej.

D. Den fortsatta utvecklingen gick i Ryssland och i det österrikiska Galizien i delvis motsatt riktning.

I Ryssland uppstår i de lillryska territorierna på 1820-talet genom Taras Ševčenko's poesi en ny språklig och nationell rörelse: det nya litteraturspråket (baserat på östukrainska dialekter) får nu namnet *ukrainska*. När rörelsen får större omfattning förbjuds på 1860-talet användning av ukrainskan i Ryssland (till 1905): därmed blir denna rörelse till en p o l i t i s k antitsaristisk rörelse.

I Galizien gick utvecklingen åt nästan motsatt håll. Österrike accepterade Ruthener/Rusyner som en särskild nationalitet, de fick skolor etc. och fortsatte att använda en sorts *prosta mova*, en blandning av västryska, kyrkslaviska och polska drag. Men när ukrainskan i Ryssland av den nyfödda nationella rörelsen lanserades som litteraturspråk, accepterades den i Galizien som dessa rutheners eget standardspråk. Och här kunde man

kultivera det i skolor och på L'viv (Lemberg)-universitetet samt i den egna lärda societeten "Naukove tovaistvo im. Ševčenko". *Ukrainskan* hette här även *ullryska* eller *ruthenska* språket. Här och vid denna tid är alltså *ruthenska* detsamma som *ukrainska* språket.

På detta sätt - som Shevelov säger (Shevelov 1986, 90) - försvårades identifieringen av ukrainare i Ryssland med ukrainare i Galizien (Österrike) : men samtidigt undvek den ukrainska nationella rörelsen i Galizien på detta sätt varje försök att kodifiera ett eget standardspråk, skilt från standardspråket i Ukraina (d v s Ryssland) (så som skedde söder om Karpaterna - i historiska Ungern, i Угорська Русь).

Efter första världskriget blev Galizien åter en del av Polen och dess östslaviska befolkning fortsatte att identifiera sig som ukrainare. Efter andra världskriget införlivades stora delar av Polen med Sovjetunionen: ukrainare, d v s före detta ruthener, som blev kvar i Polen, tvångsförflytta-des 1945-1947 till de nyvunna f d tyska territorierna i västra Polen. Deras centrum är f n (d v s 1989) staden Zielona Góra; ett annat centrum är Biały Bór (Bilyj Bir).

E. Den sydvästligaste delen av Rus' levde i Karpaterbågen, i historiska Ungern, och kallades Угорська Русь (Uhors'ka Rus', senare підкарпатська Русь (Pidkarpats'ka Rus')). De blev uniater på 1600-talet och hade två eparchier (stift). De kallade sig själva även här lokalt oftast *Lemky*, *Bojky*, *Huculy* eller för hela gruppen *Rusnak*, *Rusnacy*, officiellt så småningom *Rusyn*, *Rusyny* (=ruthener) som i Galizien, men på magyariska (ungerska) *Orosz*, d v s Ryssar: identifikationskriterium var dock i första hand r e l i g i o n e n - den grekiska riten, d v s både ortodoxer och uniater. Den nationella identiteten, baserad på språk och gemensam historia o dyl., var obefintlig både hos den språkligt östslaviska, d v s ruthenska, och hos den språkligt västslaviska, d v s slovakiska befolkningen fram till sekelskiftet 1900.

Den nationella pånyttfödelsen på detta område, stimulerad för första gången genom revolutionen 1848/49, anknöt språkligt till användningen av det kyrkslaviska språket hos uniaterna, och så identifierade de sig som *ryssar* med (*stor*)*ryskan* som skriftspråk (Dobrjanskyj, Duchnovyč). Först när detta förbjöds av magyarerna som panslavism, växer tendenserna att använda egna dialekter (Čopej), vilket även stöddes av den ungerska statsmakten.

F. När Uhors'ka Rus' efter 1918 blev en del av Tjeckoslovakien, fortsatte här samma utvecklingstendenser. Tjeckoslovakien accepterade rusinerna som särskild nationalitet - på samma nivå som tjecker, slovakar, tyskar eller magyarer. Administrativt hamnade de i två olika politiska territorier: i en egen provins Podkarpátska Rus (med 370 t. rusiner) och i östra Slovakien (85 t.)

Men deras nationella identitet spaltades upp: det fanns en russofil, en rusinofil och sedan 1920-t. även en ukrainofil inriktning, vilka ibland ivrigt bekämpade varandra. Den ukrainofila inriktningen var kommunistisk (föreningen "Syč") och hade på sitt program territoriell återförening med Ukraina (på Moskvas uppdrag - Magocsi 1978, 259). Denna tredelning var intensiv i Podkarpátska Rus, medan bland de 85 000 ruthenenar/rusinerna i Slovakien bara den rusinska (och uniatiska) och den (stor)ryska (och övervägande ortodoxa) inriktningen bekämpade varandra.

Efter andra världskriget skulle förkrigsgränserna återupprättas, den tjeckoslovakiska administrationen kom till Podkarpátska Rus, men de lokala kommunistiska organisationerna reste igen kravet på återförening, och Tjeckoslovakien avträdde "frivilligt" f d Podkarpátska Rus till Sovjet. Detta blev *Zakaspats'ka oblast'* inom *USSR* och gick över till ukrainsk nationell identitet och språk.

Så försvann fenomenet Rutheni/rusyny på ytterligare ett territorium, och de införlivades - på samma sätt som i Galizien - med det historiska Rus', nu i Ukrainas "hypostas". Vi har inte hört att denna lösning mötte något motstånd. En överenskommelse om option mellan Tjeckoslovakien och SSSR möjliggjorde 1946 för invånare i Zakarpats'ka oblast' (Zakarpatt'a) att välja sovjetiskt medborgarskap och stanna, eller tjeckoslovakiskt medborgarskap och flytta till Tjeckoslovakien - och därifrån flyttade tämligen många förr eller senare till BRD eller USA.

I Östra Slovakien beslutade KSČ (Det tjeckoslovakiska kommunistpartiet) snart efter maktövertagandet 1948 att tvångsvis överföra (1950) alla - både rusiner och ryssar(!) - till ukrainsk nationalitet och till ortodoxin, oavsett att det inte fanns någon ukrainofil rörelse här tidigare. Ukrainiseringen mötte alltså hårt motstånd, bönderna vägrade ganska länge att sända sina barn till de nya ukrainska skolorna, vägrade att döpa sina barn, gifta sig etc hos de nya ortodoxa "bat'uški", d . v . s . unga teologer från Kievs teologiska seminarium som skickades till Östslovakien som "broderlig hjälp".

Demokratiseringen i Tjeckoslovakien 1968 medförde att den uniatiska kyrkan åter- i viss mån legaliserades, och omkring den grupperar sig nu rusinofiler. I en ny nationalitetslag från 1968 använder man som synonymer "*ukrainsk*" och "*rusinsk*" nationalitet; på detta sätt är *rusiner/rutbener* ändå en viss realitet, även om det är osäkert, huruvida denna reträtt från Moskvas gamla hårda unifieringssträvanden kommer att utvecklas. Mycket kommer i framtiden att bero på, hur den ortodoxa kyrkan ställer sig till uniatismens fortsatta existens.

G. Ett område, där nationaliteten "*rusini/rusnaci*" har statens fulla stöd, är Vojvodina i Jugoslavien, där en liten enklav på ca 30 000 rusinska invånare lever.

Dessa rusiners språk och öden har väl beskrivits av Sven Gustavsson (Gustavsson 1975).

Rusinerna i Bačka är till sitt ursprung uniater från Östslovakien, med en ursprungligen östslovakisk dialekt, som utvandrade på 1700-talet till de bördiga, nästan obebodda länder inom det historiska Ungern, som just befriats från turkarna. Enligt den identifikationsprincip som jag nämnde ovan (religion), identifierade de sig som "*rusnaci*" och använde sedan den i Österrike-Ungern gängse officiella termen "*rusini*", d v s ruthener.

I efterkrigstidens Jugoslavien, med dess mycket generösa nationalitetspolitik, fick de i den autonoma "*pokrajina*" Vojvodina status av "*narodnost*" ('nationalitet' - vs. "*narod*" 'nation') och på alla officiella platser finns nu rusinska skyltar och anslag parallellt med serbiska resp. kroatiska, slovakiska, rumänska och magyariska.

Deras språk är knappast förståeligt för en rysk- eller ukrainsktalande, men de insisterar hårt på sin rusinska ("*ruski*") identitet, publicerar böcker och tidskrifter, undervisar på rusinska i skolorna.

Som ett exempel på deras språk och nationella medvetande kan vi citera ur en bok, publicerad 1983 i Kanada (Kolesar 1983). Ortografin skiljer sig obetydligt från den som officiellt gäller i Jugoslavien:

Ми себе наволуэме Руснацами, вообще.

Мужеска особа - мале, старше чи старе у каждей нагоди пове пре себе же э Руснак.
Нъикеди, нъияк иншак.

Женски особа у нас лове пре себе вше же э Рускинџа, було то мале дзивче, дзивка, одата або стара жена. Наша воэдна Народна назва - Руснаци.

Народна бешеда нам руска. Ми бешедуэме по-руски, нашо мена и презвиска, - руски, наша Вира - руска, нашо церкви - руски, нашо дзеци и Школи - руски, ми читаме и пишемe - по руски, нашо кнџижки и новини - руски, нашо валали и хижи - руски, нашо обџчаі и звџчаі - руски, ношнџа - руска, шпиванки, танци и гудаци - руски, нашо тканџе и вишивки - руски... ти, и шипко инше цогод ма булякеј вязи зос нами у нашої психології, розуме, сознанџу -руске.

Det är alltså det enda område, där det gamla begreppet *Rutheni* överlevt politiskt. Allt annat (med ett potentiellt undantag i Slovakien) är åter Rus', i dess två nationella hypotaser - ryssar och ukrainare, inom det sovjetiska väldet. "Всея Руси" har fullbordats - *ruthener* finns bara utanför Sovjetunionen.

Det blir spännande att följa med, hur glasnost'-andan och de nya nationalismerna inom Sovjetunionen kommer att återuppliva de f d ruthe-nernas identitetstraditioner. De första överraskande symptomen har vi redan inregistrerat från både Minsk, Kiev och LViv.

BIBLIOGRAFI

- Аванесаў, Р.И. (ed.): 1961, *Chrěstomatyja pa bistoryi belaruskaj movy*, 1, Minsk.
- Banac, I., Bushkovitch, P. (eds.): 1983, *The Nobility in Russia and Eastern Europe*, New Haven.
- Gerovskij, G.: 1934, 'Jazyk Podkarpatské Rusi', *Öeskoslovenská vlastivěda*, dii III, Praha, 460-517.
- Gustavsson, S.: 1975, *Kusinerna i Jugoslavien, deras kultur och språk* (=Meddelanden No. 13), Stockholms universitet.
- Kohut, Z.E.: 1983, 'The Ukrainian Elite in the Eighteenth Century and its Integration into the Russian Nobility', im Banac, I., Bushkovitch, P. (eds.), *The Nobility in Russia and Eastern Europe*, New Haven, 65-97.
- Kudryc'kyj, Je.M. et al. (eds.): 1970, *Hramatyka slov'jans'ka I. Uževyča... 1643*, Kyiv.

- Laboš, F.: 1979, *Istorija Rusinob Bačkej, Srimu i Slavonii 1745-1918*, Vukovar.
- Magocsi, P.R.: 1978, *The Shaping of a National Identity. Subcarpathian Rus' 1848-1948*, Harvard University Press, Cambridge.
- Мечковская, Н.Б.: 1989, "'Русскими словами а словенским языком" (О языковом сознании Франциска Скорины)', *Russian Linguistics* 13, 245-256.
- Pamjatкова knyzka Sojuza vyzvilennja Ukrainy*, 1917, Viden (Wien).
- Shevelov, G.Y.: 1980 'Ukrainian¹', in: *Tie Slavic Literary Languages: Formation and Development* (A. Schenker and E. Stankiewicz eds.), New Haven, Yale Concilium on International and Area Studies, 143-160.
- Shevelov, G.Y.: 1986, 'The language question in the Ukraine in the twentieth century (1900-1941)', *Harvard Ukrainian Studies* X, 1/2, 71-170.
- Smal-Stockyj, S. von, Gartner, Th.: 1913, *Grammatik der rutbenischen (ukrainischen) Sprache*, Wien. Unbegaun, B.: 1969, 'L'origine du nom des Ruthènes', in: B.O. Unbegaun, *Selected Papers on Russian and Slavonic Philology*, Oxford, 128-135.
- Успенский, Б.А.: 1988, *История русского литературного языка (XI-XVIII вв.)*, München.
- P.S. Vid detta bands pressläggning har utkommit: Чучка, Павло, 1990: 'Як Русини постали Украї'нци', *Нова думка* (Vukovar, Jugoslavien) XIX, nr.79, 56-58; nr.83, 34-37; nr.84, 38-41.

Lunds Universitet